

STADSTRADITIONER: STADENS HANDEL MED LANDSBYGDEN.

Stadens handel är föremål för utfrågning även i frågelista M 161 Stadens marknader. I senare utkommande frågelistor skall handeln mellan borgarna i staden och handeln med utrikes orter efterfrågas.

Frågor rörande stadens handel finnas även i följande frågelistor: M 152 Lucia (Luciamarknaden); M 153 Julen (Tomasmässaemarknaden, julmarknaden och handeln i butikerna före julen); M 154 Nyåret, trettondagen, tjugondagen och kyndelsmassan (kyndelsmassomarknaden); M 155 Vårfrudagen, fastlagen och påsken (handeln med påskris, handeln med matvaror och bröd vid påsken); M 156 Valborgsmässan och Kristihimmelfärdsdagen (marknad); M 157 Pingst, trefaldighet och midsommar (lövmarknad i staden).

Vid besvarandet av föreliggande frågelista, som avser att från stadsbonds synvinkel behandla borgarnas handel på landsbygden och böndernas handel i staden på torgdagar, hos affärsman och i stadshem, torde det vara lämpligast att uppsöka någon äldre, minnesgod köpman för erhållande av uppgifter om handelns organisation, handelsförbindelser, leveranser, priser, betalningsvillkor o.s.v. Dessutom är det nödvändigt att vända sig till sådana äldre personer, som tillhöra andra samhällsgrupper i staden, för att med deras minnen och hågkomster komplettera de erhållna uppgifterna, särskilt vad beträffar böndernas uppträdande under vistelsen i staden och handeln i stadshemmen. Endast muntliga utsagor och berättelser skola medtagas, icke vad som härrör från tidningar och böcker. Vidare bör upptecknaren tydligt ange, vilken tid som den upptecknade traditionen avser. Lämpligt är att söka inrikta uppteckningen på de allra äldstas minnen som vanligen förskriver sig från tiden 1870-1890.

1. Vad känner man till om handelsmännens resor på landsbygden? Var det vanligt, att handelsmän från staden brukade fara ut på landsbygden och göra uppköp av varor? Vilka varor uppköptes på detta sätt? Var det företrädesvis sådana varor, som av handelsmannen förmedlades till andra köpare eller köpte han också råvaror, som han sedan sålde i bearbetat skick? Redogör så utförligt som möjligt härför! Berätta i samband härmed, vad man känner till om stadens gamla handelsområde (upplandet)! Har man sig något bekant om dess forna utsträckning? Har man hört talas om landsköp och finnas berättelser och traditioner härom? Var det tradition, att handelsmän från en stad icke foro in på det handelsområde, som av gammalt tillhört en annan stad? Huru uppfattades brott häremot? Sågos sådana med oblida ögon av den andra stadens handelsmän? Vet man något om böndernas syn på de olika städernas handelsmän? Hyste man misstro till affärsmän, som voro från annan stad än den, till vars handelsområde trakten räknades? Öknamn, benämningar, anekdoter o. dyl. som bevis härför? Sök giva så utförlig redogörelse härför som möjligt! Ex.: Grosshandlarna kom-

mo på sina resor in på Piteå urgamla handelsområde. De hade haft föregångare däruppe av uppköpare av lappmarksprodukter för de nordånger-manländska sörlandsfororna. Dessa uppköpare, 'nolaskogsingar', hade inte det bästa rykte om sig och sin köpenskap, vadan de norrut fått vedernamnet 'skojare', då däremot Piteborna kallades 'borgare', och det var inte ovanligt, att en resande affärsman som första fråga möttes med: 'Är du borgar eller sköjar?' (Örnsköldsvik). - Mjölhandlare foro omkring och köpte säd och läto mala den och stodo sedan på torget och sålde. (Askersund).

2. Brukade bönderna handla hos vissa affärsmän i staden? Känner man till att folk från olika orter brukat handla hos olika handelsmän i staden? Hur tillgick varuinköp och varuleverans? Beställdes varor hos affärsmannen brevledes, genom förbönder eller på annat sätt? Hur kommo de kunden till handa? Var det vanligt, att varorna av bonden själv avhämtades hos handelsmannen? Skickades de med i förböndernas foror? Förekom det, att handelsmannen levererade varorna till något ställe, där de fingo avhämtas? Redogör utförligt härför! Ex.: Landsborna handlade, många åtminstone, hos Petré, men stadsborna handlade litet varstädes. (Härnösand). - I annat fall tog man varorna direkt från Luleå. Man skrev till den borgare, som man brukade göra affärer med där, och han skickade varorna en bit på väg, t.ex. till Hednoret, dit man fick fara och hämta sina saker. (Luleå).

Brukade bönderna sälja varor direkt till någon uppköpare i staden? Vilka slags varor såldes på detta sätt? Vad känner man till om dylik affärsrörelses omfattning, priser, leveransdagar, sättet för leveransen o.s.v.? Ex.: Tillströmningen av bönder, som kommo in för att till P.Olsson sälja sin spannmål, var kolossal; ofta såg man en lång kö av fordon väntande på att få avlämna sina lass. (Hälsingborg). - Säden såldes till särskilda uppköpare i staden men brukade även säljas skäppvis på torget till enskilda personer. (Hjo).

Övriga upplysningar om böndernas handel i staden? Kredithandel och betalningsvillkor? Köpskålar o.dyl.? Vad man fick på köpet? Presenter vid vissa tillfällen? Ex.: Det var stort, om man blev bjuden på en cigarr av handelspatronen. Det fick man, om man hade handlat mycket på en gång, som t.ex. till julen eller andra högtider. (Filipstad). - Kontanta pengar förekommo i ringa omfattning vid böndernas affärer med grosshandlare. För lantmannaprodukterna jämte bränd kalk bytte bönderna till sig strömming, sill, salt och läder huvudsakligen. och ofta förekom det att bönderna kommo i skuld till grosshandlarna. (Falun)

3. Har det förekommit, att hantverkare från staden brukat fara ut på landsbygden och ta upp beställningar på arbeten? Avlämnade de vid samma tillfälle färdiga varor, som tidigare beställts? Hur skedde i annat fall leveransen av varorna? Förde de vid samma tillfällen med sig och försålde icke beställda varor? Brukade vissa hantverkare på bestämda dagar besöka olika orter och sammanträffa med bönderna? Redogör så utförligt som möjligt för denna hantverkarnas handel i lands-

orten! Hur långt utsträcktes resorna, hur färdades man, var tog man in o.s.v.? Kvitto på beställningar, betalningsvillkor o.dyl.? Förhållanden, som stå i samband härmed men här icke efterfrågats; böra beaktas och noga beskrivas! Ex.: Garvare från staden foro med egen häst och kärra omkring i bygderna, där de tagit upp beställningar på garvning av skinn, som lämnades dem, och vilka de nästa gång avlämnade, samtidigt som nya skinn mottogos. Som kvitto lämnades en s.k. garvaredel, på vilken ägarens namn, antalet skinn, skinnsorten och den tid, inom vilken garvningen skulle vara färdig, stod angiven. På samma ställen där de avlämnade eller hämtade skinn, passade de också på att taga upp beställningar på de färdiga varor, som de förde, för att taga med sig dem på nästa resa, om de icke redan hade med sig. (Säter).

4. Har det förekommit, att hantverkare eller handelsmän i staden idkat gårdfarihandel? Vilka varor var det som vanligen försålles av gårdfarihandlare? Har gårdfarihandel varit något särskilt karaktäristiskt för staden? Beskriv den i så fall utförligt! Kan man säga, att i staden funnits en grupp handelsmän, som uteslutande varit gårdfarihandlare? Hur kallades dessa (knallar)? Brukade de befara vissa distrikt, foro de efter bestämda vägar och på vissa tider? Företogos flera resor per år? Hur utrustade de sig för sina resor? Hade de häst och fordon eller buro de sitt varulager? Hade varje sådan resande ett rikt sorterat lager eller var det vanligt att de specialiserade sig på vissa varor? Avyttrade de varor av egen tillverkning, eller togo de varor i kommission av tillverkare i staden? Hur fördes räkenskaperna? Förekom kredit och byteshandel? Hade de ett eget, hemligt språk? Ex.: Åtskilliga av hantverkarna gävo sig också själva ut på kombinerade marknads- och gårdfariresor. På vägen till marknadsplatserna drev man även gårdfarihandel. Även andra stadsbor än hantverkarna själva idkade gårdfarihandel, särskilt flera, som inflyttat från annan ort. (Säter)

5. Redogör för handelsmännens varutransporter! Foro handelsmännen själva vissa tider till annan stad för att göra uppköp? Besöktes i så fall företrädesvis någon viss stad? Hur forslades varorna hem? Fick handelsmannen själv ombesörja varutransporten till sin hemstad? Känner man till att handelsmän härför höllo sig med hästar? Brukade de leja forbönder att köra varor åt sig? Har det förekommit, att en viss handelsman alltid haft samme forbonde att frakta sina varor? Giv en utförlig redogörelse för handelsmannen och forbondeverksamheten! Hur betalades forbönderna? Hur beräknade man priset för foran? Konkurrens mellan forbönderna? Ex.: Far var dräng hos en handlande i Lindesberg, och denne for en gång om året till Stockholm och köpte upp säd och salt. Från Stockholm fördes varorna på båt till Arboga; därifrån kördes de med häst till Linde, och då blev det drängen, som fick köra dem. (Lindesberg) - På 1860 när de inte hade något socker i Hedemora, kom de och bad, att vi skulle fara till Västerås efter socker åt Collvin i Hedemora. Vi körde lättunga

åstad, men Collvin fick hem både socker och kaffe, och för det fick vi 10 riksdaler lasset. Men sen måste han låna de andra handlarna av sitt socker. (Hedemora) - I Falun fick man springa omkring hos handelsmännen och höra sig för om foror. Forkarlarna sprang om varann och underbjödo varann. Man fick rätt för pundet. På en fora kunde man tjäna 6-7 kronor. (Falun)

6. Känner man till, från vilka orter man brukat göra uppköp hos handelsmännen i staden? Berätta vad man vet härom! Sök genom att uppge socknar och orter angiva, från huru stort område kring staden torgdagarna brukade besökas! Från vilka bygder företrädesvis kommo försäljarna till torgdagarna? Vilka voro de från staden mest avlägsna orter, från vilka man besökte torgdagarna? Hur transporterade försäljarna sina varor till staden? Om staden låg vid sjö eller havet, redogör då för hur varorna forslades till staden? Berätta om fiskarna i stadens närhet och deras handel på stadens torg? Har det förekommit, att stadsbor o.a. transporterat bönders och fiskares varor till och från torget? Ex.: På somrarna rodde man under omkring 3 årtionden till Östersund från Norderön (år 1843 ordnades torgdagar i Östersund), men sedan har man följt ångbåt. Från stranden eller kajen antingen buros varorna upp till torget eller drogos i lånade dragkärror eller lämnades åt småpojkar, som särskilt under 1880- och 1890-talen i små hopar stormade in på ångarna under ropen: 'Finns dä saker att dra?' Folk kom med häst och flakvagn för att bjuda ut sin hjälp åt dem, som skulle till torget. Flera ha avlöst varandra på platsen som uppkörare av varor. (Östersund)

7. Redogör för var bönderna bodde i staden vid torgdagar eller eljest vid handelsfärder och forkörningar till staden? Funnos för dem särskilda kvarter i staden (bondkvarter, färdställe, färdstuga)? Funnos sådana kvarter hos varje affärsman, som drev affärer med bönderna? Var det vanligt, att folk från olika bygder togo in i olika kvarter? Anlände en del kvällen före torgdagen? Hur benämnde man de olika bondkvarteren (efter dem, som togo in där; efter ägaren)? Giv exempel härpå!

Beskriv ett sådant bondkvarter! Var var det beläget? Upptog det flera rum? Funnos sängar eller för sovplats avsedda bänkar, eller fick man ligga på golvet? Erlades någon avgift för logi i bondkvarter? Förekom någon servering där, t.ex. av kaffe, öl, brännvin o.s.v.? Vem förestod serveringen? Redogör för folklivet i en sådan stuga! Diskussioner och historier, affärer, hästhandel? Övrig handel i kvarteren? Beskriv om möjligt en afton i ett sådant kvarter, t.ex. då forbönderna sammanträffade där, gärna ett besök där vid ett visst bestämt tillfälle! Jfr frågel. M 161 Stadens marknader om bondkvarteren och folklivet där vid marknaderna! Ex.: I Tjernbergsska huset låg handelsboden med bodkammare och rådmannens egna rum på nedre botten. På den stora gården innanför höllo bönderna till med sina hästar och foror på torgdagarna. (Härnösand). - I Falun tog man in i vissa bestämda gårdar: färdställen. Färdkarlarna lågo i en färdstuga i något stort rum på golvet. De togo in hösäcken och lågo på och bredde pälsen över

sig. Det fanns olika färdställen för olika socknar. Leksandsfolket tog in hos Nyborgs och Sundbergs, gagnefsfolket hos Holmkvists. (Falun)

Funnos även stall för hästarna vid kvarteren (färdstall) eller annars i någon stadsgård? Var brukade i annat fall forkarlar och torgbesökande ställa in sina hästar? Ex.: Det fanns en hel del gårdar i staden, vilka hade det ordnat med färdstall för 6, 8 å 10 hästar. (Falun).

8. Hur många tullar hade staden? Var voro de belägna? Fingo bönderna vid ankomsten till staden betala tull? För vilka varor erlades tull? Känner man till något om tullavgiftens storlek? Erlades tull per lass? Hur beräknades denna: efter lassens storlek eller efter andra grunder? Har handel i någon form förekommit vid stadens tullar? Redogör utförligt härför! Ex.: Vid stadsresor fick de betala tull, i Kalmar vid Tullslätten sex öre för parlass och tre för enbetslass. (Kalmar).

9. Huru många torg funnos i staden? Vad kallade man de olika torgen? Känner man till av vad anledning de olika torgen fått sina namn? Har man härlett ett torgnamn från någon historisk händelse, sägen o.d.? Stod torgets namn i förbindelse med någon särskild handel, som var förlagd dit? Skämtsamma benämningar om torg eller delar därav? Berätta vad man vet om orsaken till sådana benämningar! Ex.: I staden funnos tre torg: Stora torget, Salttorget, som sedan kallades Gryt- eller Hamntorget och som för närvarande mötsvaras av Residenstorget, samt Fryksdals- eller Nävertorget öster om Vågen. (Karlstad). - Centrum av torget, där sedermera obeliskens restes, var 'salongen', och de Hedenlundska och Nellsonska trapporna kallades 'scheffanjärer'. (Borås).

10. Hade man något salutorg i staden? Var var detta beläget och vad kallades det? Funnos flera än ett salutorg? Var lågo de? Brukade man ha olika slags försäljning på olika torg? Besökte folk, som voro bosatta i olika stadsdelar, olika torg? Förekom saluhållning av varor även på andra platser än torget? Var skedde detta och vad saluhöll man där?

Om torghandel icke har förekommit i äldre tid eller endast i ringa omfattning, bör detta påpekas och noggrant beskrivas. Ex.: Det fanns bara ett torg. Stora torget var salutorg. Ja, så fanns Pumpkälletorget vid Jonsakällan, men det var aldrig något salutorg, där stodo de bara och skvallrade, så det var ett skvallertorg. (Askersund). - Norrmalm hade sin torghandel på Hötorget, till någon del även på Jakobs torg, Södermalm på Adolf Fredriks torg samt något på Södermalmstorg, men söderborna gingo dock helst till Järntorget eller Kornhamnstorg. (Stockholm). - Någon torghandel existerade icke i Uddevalla på 1860-70-talet.

11. Redogör i anslutning till följande frågor så utförligt som möjligt för handeln på stadens torg! Giv en utförlig skildring

av handeln på torgdagarna! Återgiv därvid även sådana karakteristiska uttryck och termer, som förekomma vid köpsläende och prutning samt anekdoter rörande torghandeln! Minnes man när torghandel påbörjades i staden? Känner man närmare till omständigheterna härvid, av vilka och i vad avsikt det skedde, torghandelns omfattning o.s.v.? Har det förekommit någon form av torghandel, som numera är försvunnen?

Hade man särskilda dagar bestämda för handeln på stadens torg? Vilka voro dessa? Voro försäljarna huvudsakligen bönder? Funnos uppköpare, som köpte upp varor av allmogen och sålde på torget? Sålde stadsborna själva något på torgdagen?

Vilka varor höllos vanligen till salu i torghandeln? Var det huvudsakligen livsmedel och jordbruksprodukter, som salufördes? Redogör utförligt härför! Försäljning av potatis, ägg och smör på torget? Råg, havre, vete, lin o.s.v.? Sålde mjölk, ost och bröd på torget; mjölförsäljning? Försäljning av trädgårdsalster såsom pepparrot, kål, lök, morötter o.s.v.? Torgförning av fågel och vilt, frukt och bär? Ha slaktare och fiskhandlare haft försäljning på salutorget? Har denna handel varit hänvisad till särskilt torg eller annan plats i staden?

Sålde backstugusittare ris, blommor och bär på torget? Funnos karamellgummor som sålde karameller, pepparkakor o.dyl.

Förekom försäljning av mera skrymmande varor, såsom ved, på torget? Hur tillgick böndernas vedhandel i staden? Fingo de hålla till på särskilt torg eller annan åt dem anvisad plats? Ex.: Bönderna sålde smör och ägg, råg, havre och vete. Potatis och smör var det viktigaste de sålde. Ena lördagen var tillförseln stor, och då sänkte de priset, andra lördagen var det mindre tillförsel och dyrare. (Askersund) - Även bränne torgfördes av bönderna och beräknades alltid pr lass, priset var 5 à 10 kr. pr lass. Platsen för denna vara var där nu Hedéens bokhandel är belägen. (Hälsingborg) - Det fanns bara ett torg, beläget vid Storgatan. All tillförsel av livsmedel skedde direkt från bönderna. Vid Arnhamns sida, som man då alltid sade, höllo alla bönder, som sålde smör, ägg, ost, frukt etc. såväl som bröd, som infördes till staden av s.k. lantbagare. (Hälsingborg) - En dag i veckan, troligen torsdag, kommo bönder in till staden och bjödo ut sina lantprodukter på kyrkvallen. Vem som helst fick stå där och sälja utan att betala någon avgift till staden för rättigheten. Försäljningen skedde direkt ur åkdonen, blott en slaktare lade upp sina varor på ett bord; som stod på korsställda ben och som mellan torgdagarna förvarades på en gård alldeles intill. Även någon stadsbo kunde ha varor på torget, t.ex. trädgårdsalster. (Säter) - På torget ställde man sig endast om man hade ved eller något större parti potatis att sälja. I ett av torgets hörn brukade det stå ett par gummor, som sålde hemkokta karameller och hembakade pepparkakor. (Uddevalle)

12. Beskriv anordningarna på torget under en torgdag! Hade man särskilda stånd, diskar eller bord, från vilka försäljningen skedde? Var torget uppdelat, så att varje försäljare eller olika varuslag hade sin bestämda plats? Sålde bönderna direkt från sina kärror eller vagnar? Var och hur voro dessa placerade? Ex.: Bönderna fick ställa

upp sina vagnar utefter rämnstenen, som gick runt torget. Förr hade de också sina hästar kvar vid vagnarna, men senare fick de inte ha några djur kvar där. (Askersund) - Torgmadamerna spände upp sina paraplyer över korgarna. Stånd och skivor kommo ganska sent i bruk, och på torgdagarna stodo lantfolkets lass alldeles 'au naturel' upp-radade längs torget. (Borås)

13. Vid vilken tid på dagen började man försäljningen på torget? Redogör för förberedelserna för dagens försäljning, såsom uppsättande av eventuella stånd, ordnande av vagnar, stallrum åt hästarna o.s.v.! När avslutades torghandeln för dagen? Vart fördes stånd, bord o.dyl., som använts på torgdagen? Företogs sopning och rengörning av torget vid torgdagens slut? Vilka hade dylik rengörning om hand? Ex.: På torget fick de börja och sälja hur dags de ville på morgonen; de kom vid 4-tiden på morgnarna, och före kl. 6 var handeln i full gång. (Askersund) - Längre fram på dagen ren-sopas torget omsorgsfullt med kvastar och med borstar på långa skaft, överspolas under sommaren genom påskruvade slangar från vattenledningen och är därefter rent och fint. (Hälsingborg)

14. Brukade bönderna sälja sina varor direkt till stadshemmen? Hade varje stadsfamilj en viss bestämd bonde, som levererade smör, mjölk, potatis och andra livsmedel? Hur kallade man honom (smörbonde o.s.v.)? Hade man olika leverantörer för olika varor? Förekom i samband med dylik handel någon benämning på det stadshem, dit varorna levererades (smörställe, stöe o.a.)? Var det vanligt, att en och samma bonde på detta sätt fortfor att leverera varor till samma hem år efter år? Var denna leverans bunden till stadsgården eller familjen? Hur skedde t.ex. då en stadsfamilj flyttade? Fortsatte bonden att lämna smör, mjölk o.s.v. till familjens nya bostad? Ex.: Bönderna hade sina stöen, som de kallades, där man lämnade sina produkter. Ett stöe var en familj eller en person, som förbundit sig att varje vecka ta ett visst kvantum smör, ägg, potatis eller annat. Man sade, att man hade ett potatisstöe, ett äggstöe o.s.v. Ett stöe var ej bundet till gården. Stöen byttes titt och tätt. Man kunde komma ihop sig om småsaker, och så blev det för bonden att söka sig nytt stöe. (Uddevalla) - Flera bondhustrur, som regelbundet varje vecka kunde sälja smör, hade i staden särskilt smörställe hos någon familj, vilkens behov kunde fyllas. (Hjo) - Fisken från Råå fiskläge bars till staden av fiskarkäringar och avytt-rades vanligen på så sätt, att varan bars upp i husen, där kommersen gjordes och där 'ligköpet' dracks i kaffe. Ofta hade Rååborna sina bestämda familjer att besöka på bestämda leveransdagar. (Hälsingborg).

Var det vanligt, att bönderna gingo omkring i staden och tingade bort varor före slakt, potatisupptagning o.dyl.? Förekom det, att jordbruksprodukter, som blivit över vid torgdagar och marknader, utbjödos i hemmen? Brukade bönderna även annars vid stadsresor ha varor med sig och bjuda ut i hemmen? Ex.: Bönderna tingade också ut

grisahälvor och halvvor efter boskap, eller också kunde man få beställa sånt av dem före slakten. En del slaktade djur sålde de hela, en del styckade de och lämnade en bog här eller en bringa där. (Askersund) - Var tillförseln av varor stor, fingo bönderna bekväma sig till att gå omkring i husen och utminutera sina varor: smör, humle, lin, skogsfågel, hare och ibland fårkött samt ull. (Falun)

Sök att närmare och så utförligt som möjligt beskriva, hur denna handel i stadshemmen tillgick! Köpslagning, diskussioner om varornas beskaffenhet, vikt, pris o.s.v.? Ex.: Om smöret hette det alltid, samtidigt som den frågande med högra pek fingernageln tog en smakbit: 'Ä de färskt?' - 'Ja', blev svaret. 'Ja tycker de känns så härskt', var en vanlig invändning. En fråga, som visade, att den spörjande verkligen tänkte på köp, var: 'De ä väl riktigt vägt?' I de flesta fall var det tillräckligt med ett jakande svar; endast i undantagsfall krävdes omvägning t.ex. i en butik. (Östersund).